

Второзаконня (Повторення закону) – п'ята і остання книга Тори в юдейському ТаНаХу і П'ятикнижжі Мойсея в християнському Старому Завіті.

Етимологія назви

У єврейській традиції книга має назву «елле хад-деварім (אֵלֶּה הַדְּבָרִים) у відповідності з початком першого вірша «Ось слова...», або просто «деварім» – «Слова» (Втор. 1:1). Назва «Второзаконня» походить від вільного грецького перекладу біблійної фрази הַתּוֹרָה הַשְּׁנִיָּה (мішне ха-тора – «рукопис Тори, переписаний з іншого рукопису», «список Тори», «копія Тори» Втор. 17:18) – Δευτερονόμιον – «другий закон», «повторений закон», тобто переклад словосполучення «мішне ха-тора» у розумінні грецьких перекладачів. У цьому сенсі перекладу книга співвідноситься з «першим законом», що його Мойсей отримав від Бога на горі Синай. Грецький варіант використано і у Вульгаті: «Liber Helleaddabarim id est Deuteronomium», що стало основою поширення назви у європейських мовах.

Теорія походження і джерела

Назва книги загалом відповідає її змісту, оскільки у Второзаконні поряд з новими законами повторені значні за обсягом фрагменти релігійного законодавства з книги Виходу, а також викладені події, уже відомі з книг Левіт і Числа. Текст подає молодому поколінню, народженому в пустелі, ретроспекцію шляху, пройденого ізраїльтянами пустелею до землі Обіцяної (вірогідно 2 пол.13 ст. до н.е.). Особливості мови і риторичний стиль відрізняють текст Второзаконня від попередніх книг Тори (н-д, замість назви Синай вживано Хорив), по-іншому акцентована богословська складова (поклоніння Богу в єдиному центрі, який юдейська традиція пов'язує з Єрусалимом, хоча місто жодного разу не згадане у тексті).

Унікальні мовні і богословські характеристики книги виділяють як стиль окремого автора (документ D) в межах документарної теорії Ю. Велльгаузена (1844-1918, Німеччина) і К. Графа (1815-1869, Німеччина). Згідно з гіпотезою в період з к. 8 ст. до н.е. до 1 пол. 5 ст. до н.е. документ Ягвіст-Елогіст (JE), можливо, був підданий частковому девтерономічному редагуванню. Таким чином в період після полону священницький редактор (документ P) користувався уже комплексом JE+D (на сьогодні пропонується і інший варіант послідовності доєднання джерел, а саме JEP+D). Низка сучасних дослідників схиляються до думки, що Второзаконня має більше спільного з історичними книгами ТаНаХу, а не з першими 4 книгами Тори. При цьому припускають, що перші три розділи Второзаконня слід розглядати як початок масштабної оповіді з історії Ізраїлю, т.зв. девтерономічної історії, яка включає крім Второзаконня також книги Ісуса Навина, Суддів, 1-2 Самуїла, 1-2 царів, котрі збазовані на теології Второзаконня і містять численні цитації з нього. Автори пророчих книг вважали послідовниками Мойсея усіх суддів, царів, пророків, котрі з часів Ісуса Навина до відновлення храму свідчили про владу Бога над Ізраїлем.

Структура та основний зміст

Книга носить характер прощальної промови, з якою Мойсей звертається до ізраїльтян перед переходом через Йордан і завоюванням Ханаану. На відміну

від всіх інших книг Тори, за виключення кількох фрагментів, текст Второзаконня написаний від першої особи. Книга складається з 34 розділів, які описують історію євреїв. Розділи 1-30 містять три моральні промови (проповіді) Мойсея перед ізраїльтянами на рівнинах Моава перед тим, як вони увійдуть в Землю Обіцяну. Ці прощальні бесіди суголосні з темами вже відображеними у Торі у книгах Вихід (особливо розділи 20-23) і Левіт (особливо розділи 17-26), однак у Второзаконні акценти суттєво зміщені у бік моралі. Структуру книги часто описують саме як серію цих трьох промов (1:1-4:43; 4:44-29:1; 29:2-30:20), за якими йде низка коротких додатків..

Перша промова оповідає про події упродовж сорокалітніх мандрів ізраїльтян пустелею і завершується закликком до виконання закону.

Друга промова, головна у Второзаконні, ділиться на дві частини.

Перша розпочинається Декалогом і далі викладаються монотеїстичні і теократичні принципи, за якими народ Ізраїлю буде жити у своїй країні (5-11). Одним з найбільш важливих віршів є 6:4 «Шма Ізраель» («Слухай, Ізраїлю! Господь, наш Бог, – Господь єдиний»), який є остаточним утвердженням єврейської ідентичності, кредо юдаїзму. Друга частина (12-26) є кодексом Второзаконня (т. зв. Девтерономічний кодекс) і містить спеціальні закони (приписи), які доповнюють Десять заповідей: а) культові приписи (з централізацією богослужіння включно); б) цивільне право; в) кримінальне право і цілий ряд моральних норм. Цивільні і соціальні закони, які є новими або розширеними у Второзаконні, відображають стан більш високоорганізованого суспільства, аніж це передбачено у законодавстві Виходу (Вих. 22-23). Кодекс завершується свого роду висновком і формулою покладення на народ обов'язків виконувати закони. У розділі 27 – у формі повістєвої прози (від 3 особи) – йдеться про побудову жертовника на горі Ебал. Розділ 28 містить перелік благословень, які чекають на Ізраїль у разі виконання прописаних законів, і проклять, які чекають на нього у випадку нехтування законами.

Третя промова містить звернення Мойсея, у якому він наполягає на дотриманні Завіту відданості Богові як головного зобов'язання ізраїльтян. Мойсей обіцяє втіху навіть у тому випадку, якщо народ Ізраїлю виявиться невірним і таким чином втратить землю, однак з каяттям все може бути відновлено. Розділ 31 оповідає про призначення Ісуса Навина (Єгошуа бін Нуна) проводирем народу і про те, як Мойсей передав написане ним Второзаконня левітам і старійшинам і заповів публічно читати його раз у сім років.

Далі йдуть:

- **пісня Мойсея** (розділ 32), головна ідея якої, – це порятунок людей актом благодаті в момент, коли погибель видається неминучою, що втілено з високою художньою майстерністю;

- **благословення Мойсея** (розділ 33), що складається з низки благословень різних племен (за виключенням Симеона);

- кінцевий розділ (34), де описано **смерть Мойсея** на горі Нево.

Централізація культу була органічним наслідком монотеїзму, передумовою єдності релігійної спільноти. Завдяки централізації богослужіння викорінювалось народне практикування релігії, пов'язане з домашніми божествами, засуджувалось будь-яке язичництво. Поклоніння відділялось від

повсякденного життя, формувався контраст священного і профанного. Виникає ідея Церкви, утверджується канон і богослов'я, створюється інститут священства.

Сучасна біблійна критика розглядає Второзаконня на противагу попереднім книгам Тори як цілісний високохудожній літературний твір, яскравий зразок ізраїльського поетичного мистецтва з майстерною побудовою і яскравими виражальними засобами, який ряснить повторами і художніми деталями, що лише підсилюють експресію тексту. У змісті Второзаконня простежується наявність трьох елементів: історичного, законодавчого і дидактичного, найбільш значним з яких є останній, що має за мету затвердити у свідомості ізраїльтян цілу низку моральних і релігійних принципів, без котрих, на думку автора, не може скластися і нормально функціонувати державний і суспільний лад. Історичний елемент відіграє у цьому випадку лише допоміжну роль, оскільки усі посилання на історію мають виключно дидактичну мету. Законодавчий елемент слугує лише засобом для поширення тих морально-релігійних принципів, які, на думку автора, є сутнісною частиною книги.

Авторство і історичність тексту

Єврейська релігійна традиція вбачає у Мойсеєві автора Второзаконня, як і всього П'ятикнижжя (Іс. Н. 8:30-35; Втор 8:1 Неєм. 13:1-2 тощо), однак богослови звертають увагу на низку виразів і зворотів у Второзаконні, які не могли вживатися в добу Мойсея. Уже в раввіністичній літературі висловлювались сумніви відносно авторства останніх віршів (Втор. 34:5-12), які оповідають про смерть Мойсея і його поховання (скажімо, вавилонський Талмуд приписує останні 8 віршів Ісусу Навину). Традиціоналісти, однак, відстоюють думку, що Бог явив Мойсею візію його власної смерті.

Сучасна біблеїстика майже одностайна у думці, що Второзаконня не належить прямому авторству Мойсея і що текст у своєму головному обсязі був створений у 7 ст. до н.е. Ядро Второзаконня – т. зв. «Книга Тори», знайдена в Єрусалимському храмі на 18-му році правління царя Осії (648-609 до н.е.) ймовірно в 621 (622) р. до н.е. (2 Цар. 22). Це твердження базується на тому, що: 1) термін «Книга Тори» вживано лише у Второзаконні і лише стосовно книги Второзаконня; 2) централізація богослужіння в Єрусалимському храмі, впроваджена Осією після віднайдення у храмі книги Тори, маніфестується лише у Второзаконні; 3) Второзаконня приділяє багато уваги забороненій Осією астролатрії (поклоніння зіркам); 4) святкування Песаха в Єрусалимі (2 Цар. 23:21-23) відповідає встановленому у Второзаконні (Втор. 16:1-8), але не відповідає старій традиції, вказаній у Книзі Виходу (Вих. 12). Цілком вірогідно, що знайдена книга не була ідентичною Второзаконню у його теперішній формі. Оскільки Єзекія (бл. 739/741-687/686 до н.е.) був першим царем, що впровадив централізацію богослужіння, то можливо припустити, що при ньому була створена головна частина Второзаконня. Очевидно, книга була захована пізніше, за царювання сина Єзекії Манасії (бл. 709-643 до н.е.), який повернув язичницький культ. Книга була знайдена і оприлюднена, ймовірно, коли Осія робив кроки для звільнення країни від асирійського поневолення і утвердження монотеїзму. Деякі вчені вважають, що Второзаконня було не причиною, а наслідком реформ Осії і відносять появу книг до доби пророків

Аггея і Захарії (бл. сер. 6 до н.е.). На противагу таким висновкам, ряд учених, підтверджуючи відповідність тексту з реформами Єзекії і Осії, відстоюють думку, що самі реформи передували укладанню Второзаконня. Панує також думка, що більшість окремих законів є більш давніми, аніж сама збірка, а Пісня Мойсея і Благословення Мойсея (Втор. 32-33), вірогідно, були окремими творами.

Не менш важливим для датування Второзаконня є унікальний стиль тексту, його лексика і риторика, що не зустрічаються в історичних чи пророцьких книгах раніше 7 ст. до н.е. Вимоги виключної відданості Ізраїлю Богу сформульовані у Второзаконні у стилі міжнародних угод і документів, які зазвичай відносять до 8-7 ст. до н.е. Тому існує також припущення, що угода Осії з Богом заміняла попередню угоду Осії з царем Ассирії і що у новій угоді васалітет стосовно Бога замінив колишню васальну залежність Ізраїлю від Ассирії.

Існують інші теорії походження і датування Второзаконня. Вчені-традиціоналісти вважають, що Второзаконня – твір значно більш раннього періоду. Форма васальної угоди, якою укладено подані у Второзаконні зобов'язання, була досить характерною для хетських і аккадських документів 15-13 ст. до н.е. (правда, значно менше аніж для арамейських і сирійських документів 8-7 до н.е.), тобто часів, до яких відносять життя Мойсея. Про це свідчить низка збережених документів, які належать до західної Азії того періоду.

Низка дослідників висловлює більш радикальні припущення, вважаючи, що книга Второзаконня була написана в період після полону і легалізована шляхом створення передання про віднайдення книги закону у часи царя Осії і проведені ним реформи, відображені у цій книзі. Ці вчені вважають, що реформи Єзекії і Осії – вимисел, а культові місця на території Ізраїлю і Юдеї були знищені під час воєнних кампаній єгиптян, ассирійців і вавилонців, що підтверджується археологічними даними. Наряду зі зростанням єврейської організаційної інфраструктури після повернення з полону, перська влада заохочувала організацію єврейської автономії на теренах Єрусалиму, виходячи з інтересів Перського царства. Деякі дослідники стверджують, що для автономії в Єрусалимі був потрібен певний єврейський закон, схвалений перським урядом, і тому єврейські групи об'єднали свої традиції в один текст, на цьому етапі до книги Второзаконня було додано нові розділи, адаптовані до нових реалій.

Також біблеїсти акцентують на тому, що традиції, які лежать в основі Второзаконня, мають північне походження, оскільки пророк Ісаїя (бл. 765-696 до н.е.), який діяв в Єрусалимі за століття до царювання Осії, не згадує про Вихід, завіти з Богом тощо. Навпаки, сучасник Ісаї пророк Осія (8-7 ст. до н.е.), який діяв в Ізраїлі, часто посилається на блукання пустелею, завіт, небезпеку чужоземних богів і необхідність поклоніння єдиному Яхве.

Деякі дослідники висувують гіпотезу, що одним із авторів Второзаконня був пророк Єремія, оскільки текст написаний мовою досить близькою до пророчих книг, що приписуються саме Єремії: ясність думки, відсутність архаїзмів тощо.

Існує й думка, що книга в істинно Мойсеєвому дусі була написана в кінці доби Суддів, можливо Самуїлом чи його сучасником.

Ключові теми

Усе розмаїття тематики організоване навколо трьох сюжетних центрів: Ягве, Ізраїлю і Завіту, який їх пов'язує.

Ягве

Під іменем Ягве Бог відкривається Мойсею на Синаї. Уявлення про Бога у Второзаконні з часом мінялося. Найбільш ранній пласт – монолатрія: не відкидаючи реальності інших богів проголошується лише поклоніння Ягве в Єрусалимі. У більш пізніх пластах (з сер. 6 ст. до н.е.), особливо в розділі 4, це стає монотеїзмом: існує лише один Бог, який одночасно присутній на небесах і в Храмі і якого Ізраїль має любити і служити йому.

Ізраїль

Головні акценти щодо Ізраїлю – це богообраність, вірність Ягве і слідування завіту як запоруки благословення. Участь Бога в історії його народу – провідна тема Второзаконня. Ягве вибрав Ізраїль своєю особливою власністю (Втор. 7:6-8), і Мойсей щоразу підкреслює ізраїльтянам необхідність послуху Богові, а також наслідки невірності. Тим не менше, перші розділи є детальним переказом минулого непослуху Ізраїлю, але також і милості Бога, що закликає народ обрати життя замість смерті і благословення замість прокляття (Втор. 7-11). Ревність Бога щодо Ізраїлю ґрунтується на тому, що Ізраїль повинен нести істину до інших народів, долати вплив поганства. Це і є причиною закону про «єдиний жертвник» (Втор. 12:1-14). Любов до Бога, почуття особистісної відданості Йому у Второзаконні подана як головне джерело людського обов'язку, відрікаючись від усього, що навіть найменшою мірою, несумісне з вірністю Йому. Любов до Бога вміщує в себе і любов до ближнього, що пов'язане з безпосереднім застосунком моральних принципів справедливості, які покладені в основу законів, що здатні удосконалити життя суспільства.

Завіт

Ядром Второзаконня є Завіт, що об'єднує Ягве і Ізраїль клятвами вірності і послуху. Власне, Второзаконня є документом Завіту, в основі якого лежить любов Бога до свого народу (Втор. 7:8), і хоч народ і не виконав своїх зобов'язань у період мандрями пустелею – Бог не розриває Завіту (Втор. 4:31). Бог дасть Ізраїлю благословенні землі і процвітання до тих пір, доки Ізраїль вірний вченню Бога, а непослух призведе до прокляття і покарання. Головним гріхом Ізраїлю є недостатня віра, відступництво; усупереч першій і головній заповіді («Нехай не буде в тебе інших богів...») народ вступав у відносини з іншими богами. Мойсей звертається до народу Ізраїлю як до єдиної спільноти, і їхня вірність Завітові походить від більш ранніх відносин між Богом і Ізраїлем, встановлених Авраамом.

Рецепція у християнстві

У ранньому християнстві Второзаконня було широко популярним писанням. Серед сувоїв Мертвого моря нараховується більше 30

фрагментарних копій книги. Після Псалмів і книги Ісаї – це найбільш часто цитоване місце Старого Завіту у Новому Завіті. До прикладу Євангеліє Матвія (Матв. 4:1-11) майже без змін подає фрагмент Второзаконня, коли після хрещення Ісус під час сорокаденного посту в пустелі, де Його спокушав диявол, тричі відкидає спокуси цитатами із Второзаконня (Втор. 6:13; 6:16; 8:3). Вірші Второзаконня також цитує Ісус в Євангелії від Марка (Марка 12:28-34) як велику заповідь.

Згідно з Євангелієм Матвія (22:36-40) і Марка (12:28-31) (див. також Лука 10:25-28) першою і найбільшою заповіддю в П'ятикнижжі Мойсея Христос назвав заповідь любові до Бога із Второзаконня (Втор. 6:5).

Ранні християнські автори інтерпретували пророцтво Второзаконня про відновлення Ізраїлю як виконане в Ісусі Христі і встановленні християнської Церкви, а Ісуса Христа інтерпретували як пророка (Втор. 18:15-16), якого передбачив Мойсей у Второзаконні (Дії 3:22-23).

Буквальне розуміння тексту книги Второзаконня представлено в Євангелії Матвія (4:4; 22:37 та ін.); використання Второзаконня (Втор. 32:21) зустрічається в Посланні до римлян (До римл. 10:18-21); алегоричне тлумачення Второзаконня (25:4) є в I Посланні до коринтян (9:9-10).

Дії апостолів (Дії 2-5) описують життя ранньої єрусалимської спільноти християн за моделями Второзаконня. Зокрема, у спільноті не повинно бути бідних, оскільки всі статки розподілялись (пор. Втор. 15:4).

Апостол Павло вибудовує своє вчення про виправдання на протигагу Второзаконню. Наприклад, в Посланні до римлян (10: 6-9), Павло інтерпретує Второзаконня (30:12-14), роблячи висновки, що, з одного боку виконання заповідей було важливим і необхідним для Ізраїлю, а з іншого боку, що Бог прийняв народ Ізраїлю, не дивлячись на його непослух.

Додатково

Джерела

Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов / За ред. о. Рафаїла Турконяка. Київ : Українське Біблійне Товариство, 2020. 1172 с.

Література

1. Miller A. *Fortunate Nation: Comments and notes on Devarim*. Israel Bookshop Publications, 2001. 423 p.
2. Weinfeld M. *Deuteronomy // Encyclopaedia Judaica*. 2-d Ed., Vol. 5. Detroit : Macmillan, 2007, S. 613–620.
3. Jastrow M, Jr., Driver S.R., Hirsch E.G, Benno Jacob. *Deuteronomy / Jewish Encyclopedia* // <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5132-deuteronomy>
4. Eckart O. *Das postdeuteronomistische Deuteronomium als integrierender Schlußstein der Tora // Die Tora: Studien zum Pentateuch: Gesammelte Aufsätze*. Harrassowitz : Wiesbaden 2009. S. 421–446.
5. Laffey A. *Deuteronomistic Theology // An Introductory Dictionary of Theology and Religious Studies*. Liturgical Press. 2007

6. Van Seters J. The Pentateuch: A Social-Science Commentary. Bloomsbury : T&T Clark. 2015. 272 p.
7. Vogt P. Deuteronomic Theology and the Significance of Torah: A Reappraisal. Eisenbrauns : Penn State University Press. 2006. 256 p.
8. Nelson R. D. Deuteronomy : A Commentary. Louisville : Westminster John Knox Press. 2002. 408 p.